

Jaap Bos

Paul Voestermans & Theo Verheggen, *Cultuur en lichaam. Een cultuurpsychologisch perspectief op patronen in gedrag*. Oxford: Open Universiteit Nederland/Blackwell Publishing, 2007. ISBN 9781405176026, 340 blz., € 25,00.

‘Cultuur’ is een containerbegrip dat soms bijna mythische proporties lijkt te hebben aangenomen en zo ongeveer voor alles staat wat op de achtergrond een rol speelt in het leven van anderen en aangeroepen wordt op het moment dat er iets fout gaat. Misverstand? Cultuur! Conflict? Cultuur! Aanpassen of integreren? Cultuur!

Cultuur en lichaam van de cultuurpsychologen Paul Voestermans en Theo Verheggen stelt zich tot doel aan die kwestie wat te doen: het misverstand dat cultuur op de een of andere manier verantwoordelijk gehouden kan worden voor wat mensen doen. De auteurs willen cultuur ontdoen van haar mythische dimensies en deze terugbrengen tot wat die in de praktijk inhoudt, namelijk een verzameling handelingen. Zij nemen daarbij een nogal radiale stelling in door bij herhaling te verklaren dat cultuur ‘niets doet’. Cultuur vormt geen verklaring voor gedrag maar is datgene wat verklaard moet worden, schrijven ze. Ongeveer zoals de zwerm geen verklaring vormt voor het gedrag van de bij, maar het (collectieve) gedrag van de bij wel een verklaring vormt voor het ontstaan van de zwerm, zo ook moet het bij het vraagstuk van ‘cultuur’ gaan om de studie van afstemmingsrelaties tussen individuen, collectieve gedragingen, interactiepatronen binnen groepen, en zo meer. Want dat is het materiaal waaruit cultuur in opgebouwd, niet de mystieke wolk die cultuur wordt genoemd. Cultuur wordt dus teruggebracht tot (of misschien beter: vertaald in) een verzameling geïnstitutionaliseerde regels, geboden en verboden en normen waaruit robuuste, zich herhalende gedragspraktijken voortkomen. Die op zichzelf heel redelijke stelling vormt het begin van een tamelijk eclecticische zoektocht naar cultuur binnen het domein van de sociale wetenschappen. Te hooi en te gras putten de schrijvers uit allerlei sociaal-wetenschappelijke theorieën, vooral uit de sociologie. Coryfeeën als Geert Hofstede en Samuel Huntington komen voorbij (overigens als illustraties van auteurs die cultuur verkeerd hebben begrepen), maar ook een schrijver als David Pinto. Pierre Bourdieu staat naast Frits Bolkestein, Jerome Bruner loopt hand in hand met Ian Buruna, Theo van Gogh zit op de schouders van Immanuel Kant. Een vrolijke parade van pausen en pasanten, soms een beetje te losjes vormgegeven, te essayistisch naar mijn idee, maar het resultaat is wel een levendig geheel dat vooral niet gezapig aandoet. Anderzijds lijdt het niet onder een verpletterend gewicht van geleerdheid dat sommige meer ‘serieuze’ of laten we zeggen specialistische boeken nu juist zo dor maakt.

Cultuur en lichaam is een boek dat over actuele kwesties wil gaan, en zich met actuele auteurs wil verstaan, zo goed als met klassieke. Dat zo’n boek dan ook wel snel verouderd, moet op de koop worden toegenomen en vind ik geen

ernstig bezwaar. Wel is het de vraag of er geen spanning zit tussen de min of meer consequent volgehouden stelling dat cultuur niets anders is dan gedrag, en de veelheid aan sociaal-wetenschappelijke ideeën die anderzijds ook worden verdedigd of in ieder geval aangehaald. In het kader van een korte boekbespreking kan ik die vraag niet verder uitdiepen; in plaats daarvan zal ik volstaan de structuur van het boek kort toe te lichten, en de manier waarop de schrijvers te werk zijn gegaan nader te bespreken.

Het boek bestaat uit drie afzonderlijke delen, met ieder een eigen logica. In het eerste deel staat een cultuurpsychologische opvatting centraal, waarin de kerngedachte wordt uitgewerkt dat cultuur in feite neerkomt op een verzameling onderling op elkaar afgestemde gedragspraktijken die het individu zich moet leren eigen maken. Dat proces van eigen maken wordt sterk lichamelijk opgevat: het individu *incorporeert* cultuur – vandaar de tweede term uit de titel: cultuur en lichaam. De schrijvers hanteren hierbij een onderscheid tussen ‘lichaam I’ (een biologisch lichaam) en ‘lichaam II’ (een psycho-sociaal lichaam). In die twee soorten lichamen, die soms synchroon en soms min of meer autonoom functioneren, moet het proces van onderlinge afstemming en regulering plaatsvinden. Om een voorbeeld te geven: de behoefte aan seksualiteit kent een biologische, driftmatige kant, maar ook een psychologische (het verlangen) en een sociale (regulering van de omgang binnen een omgeving). Het afstemmen van seksuele gevoelens voltrekt zich aan het lichaam; wat kan, mag en niet mag moet men zich eigen maken en dat vraagt een grote mate van zelfbeheersing en controle.

Dat onderscheid tussen die typen lichamen heeft mij niet geheel overtuigd. Een zuivere vorm van een van beiden tref je niet aan, en ieder lichaam is uiteindelijk toch steeds allebei, dus waarom dan die twee typen onderscheiden? Het lijkt mij dat de auteurs hier in hun eigen valkuil zijn gestapt: door af te willen rekenen met alles wat maar enigszins naar het oude (mythische) cultuurbegrip zweemt, voelen ze zich gedwongen om het sociale zo fysiek als maar mogelijk is op te vatten, zodat ze er een apart lichaam voor in het leven hebben geroepen – onnodig volgens mij, want de pretenties en mogelijkheden van het boek reiken veel verder, en daarbij: het is een afzichtelijk lelijk onderscheid.

Na die cultuurpsychologische exercitie volgt een cultuurhistorisch deel dat als schakel tussen het eerste, theoretische en het derde, meer toegepaste deel moet functioneren. In vier hoofdstukken van in totaal krap tachtig pagina's wordt de hele Westerse cultuurgeschiedenis vanaf het jaar 0 doorgenomen, en *en passant* ook die van de Islam. Dit deel is sterk geïnspireerd door Jonathan Israëls stelling dat het ‘Verlichtingsoffensief’ in het Westen al in een vroeg stadium schipbreuk heeft geleden en veel van haar radicaliteit heeft moeten inleveren. Israel betoogt dat maatschappij en wetenschap aanvankelijk veel sterker in de greep waren van de Verlichtingsidealen individualisering en rationalisering, en dat een tegenoffensief er voor heeft gezorgd die invloed uiteindelijk tot het wetenschappelijke domein beperkt is gebleven. In de Islam heeft een dergelijke ontwikkeling zich niet voorgedaan.

Ik moet bekennen dat ik dit deel zwak vind. De schrijvers behandelen dit geschiedenisdeel mijns inziens onevenwichtig. Grote perioden worden met een paar pennenstreken in kaart gebracht (ook letterlijk: kaartjes van Europa brengen als in middelbare schoolboeken hele episodes terug tot een paar pijltjes van links naar recht of omgekeerd) en besteden aan sommige details dan juist weer onevenredig veel aandacht zonder dat duidelijk wordt waarom. De vraag hoe dat brokje cultuurgeschiedenis-in-zevenmijls-laarzen nu precies tussen theorie en praktijk scharniert, blijft bovendien onbeantwoord.

Het derde deel behandelt vijf domeinen van het leven waarop het individu zich situeert. Die domeinen worden als spanningsvolle gebieden gepresenteerd die het individu voor uitdagingen stelt. De oppositie 'vreemd tegenover eigen' vormt het eerst domein; 'mannen en vrouwen' het tweede, 'hoge en lage sociale klasse' het derde, 'jongeren tegenover ouderen' het vierde en 'religie tegenover ongelooft' het vijfde domein. Als je kijkt naar de ook recentelijk weer opblaiende discussies over de plek van religie in 'onze maatschappij', moet je toegeven dat wij hier inderdaad voor een strijdpunt staan waar je niet omheen kunt. Dat geldt voor die ander domeinen evenzeer. Dit deel vind ik dan ook sterk, al kun je discussiëren over de vraag of niet andere domeinen hadden kunnen worden toegevoegd.

Ik sluit af met enkele concluderende opmerkingen. Om te beginnen, denk ik dat *Cultuur en lichaam* als eerste inleiding in vragen rond het thema 'cultuur' een interessant en aantrekkelijk startpunt vormt dat de lezer uitdaagt zelf na te denken over actuele vragen en hem of haar kan helpen stelling te nemen. In die zin heeft het dus ook duidelijk een pedagogische functie: niet door te laten zien hoe de wereld in elkaar steekt, maar door de wereld als een 'gesprek' te presenteren, waaraan je kunt deelnemen, zoals ik zelf met deze bespreking heb gedaan.

Als 'leerboek' acht ik het wat minder geschikt, ondanks de verdiepende secties die methodologische en wetenschapstheoretische kwesties behandelen, want daarvoor behandelt het boek de theorieën die voorbijkomen toch te weinig systematisch. Wat dat betreft, hebben de auteurs helaas op twee benen gehinkt: én een wetenschappelijke inleiding te willen schrijven die breed en diepgravend moet zijn, én een toegankelijk of zelfs essayistisch betoog dat moet inspireren – dat gaat maar zelden samen.

Cees Willemsen, *De kopse kant van Nijmegen. Vijftig jaar Akademie voor Edukatieve Arbeid, 1956-2006*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2008. ISBN 978-90-5625-234-2, 437 blz., € 25,00.

'Mikojel' was lange tijd een begrip in het Nederlandse jeugdwerk. Onder die verzamelnaam stonden de drie (verzuilde) opleidingen voor jeugdleiders en opbouwwerkers uit de jaren vijftig en zestig bekend: Middeloo in Amersfoort opgericht in 1946, de katholieke Kopse Hof in Nijmegen uit 1956 en het in 1957 opgerichte protestants-christelijke De Jelburg in Baarn. De aanleiding voor de oprichting van deze opleidingen was dat de overheid en maatschappelijke organisaties zich na de oorlog zorgen maakten over de massajeugd of maatschappelijk verwilderde jeugd, zoals probleemjongeren toen werden gekwalificeerd. Een professionelere aanpak was nodig om deze problemen het hoofd te bieden, en de drie opleidingen moesten ervoor zorgen dat aan de vraag naar jeugdleiders voldaan kon worden.

De Mikojel-opleidingen onderscheidden zich van de al langer bestaande Sociale Academies door hun nadruk op het praktische werken. In het curriculum was veel aandacht voor spel, muziek, dans en expressie, het 'ludische' zoals dat in Kopse Hof- jargon heette, en ook voor praktijkstages. De verhouding met de sociale academies bleef daardoor gespannen, zeker toen in 1961 de Mikojel-opleidingen de HBO-status kregen.

Inmiddels zijn de drie Mikojel-opleidingen als zelfstandige instellingen verdwenen en zijn ze onderdeel geworden van een van de grote Hogescholen.

Over de geschiedenis van een van die Mikojel-instellingen, De Kopse Hof in Nijmegen, is nu een fraai uitgegeven boek verschenen, geschreven door de historicus Cees Willemsen. Het boek houdt het midden tussen geschiedschrijving, een bronnenpublicatie en een gedenboek. Eigenlijk is het geen van drieën.

Willemsen vertelt de geschiedenis van De Kopse Hof aan de hand van documenten en vooral interviews met betrokkenen: docenten, bestuurders en leerlingen. Een groot aantal fragmenten uit die interviews is uitgebreid opgenomen. Die fragmenten zijn goed gekozen en geven een indringend beeld van het reilen en zeilen in de opleiding. Het boek laat zich daarmee lezen als een ooggetuigenverslag van de ontwikkelingen die de Nederlandse samenleving vanaf midden jaren vijftig doormaakte: de ontzuiling en secularisering, de seksuele revolutie, de democratiseringsbeweging en de veranderende visie op de jeugd. De teksten en meer nog de afgedrukte foto's illustreren dit op een treffende wijze.

"De Kopse Hof" (de naam was ontleend aan de gelijknamige villa aan de rand van Nijmegen) startte in 1956 op initiatief van het Katholiek Vrouwelijk Jeugdwerk (KVJ). De leiding daarvan wilde op deze manier het tekort aan professioneel opgeleide jeugdleid(st)ers opheffen. Van meet af aan stond daarom het praktisch werken met jongeren centraal, maar er was ook veel aandacht voor de theorie. Bij dat laatste leunde men sterk op een groep wat progressievere,

katholieke intellectuelen die zich in die tijd in Nijmegen rond de universiteit, het Hoogveld Instituut en het blad *Dux* verzameld hadden. In het bijzonder de hoogleraar cultuur- en godsdienstpsychologie aan de universiteit, en voormalig geestelijk adviseur van de katholieke Jeugdraad, Han Fortmann, kwam regelmatig langs voor lezingen en huisbijeenkomsten en drukte zijn stempel op de inhoud van de lessen.

Er heerste van meet af aan een open katholieke sfeer, niet orthodox, maar met aandacht voor opvattingen en ontwikkelingen buiten de eigen kring. Nieuwe werkmethode, zoals het 'social casework', werden geïntroduceerd, en een van de eerste afgestudeerden, Fien Lemmens, kreeg zelfs een Fullbright beurs om in de Verenigde Staten nader met deze methode kennis te maken.

De sociale academies van de jaren zeventig worden vaak geassocieerd met een links, politiekactivistisch, geitenwollen sokkenimago. Dit boek bevestigt dit beeld. Tussen 1965 en 1970 voltrok zich in de Kopse Hof de overgang van een weliswaar progressieve, maar toch vooral heel katholieke instelling, naar een instituut vol radicale studenten en docenten, zowel in politiek opzicht als in de persoonlijke levenssfeer. De opleiding werd verregaand gedemocratiseerd, en de dagelijkse omgang binnen de school stond in het teken van 'sex, drugs and rock 'n roll', als we Willemsen mogen geloven.

Het voortouw daartoe werd door de docenten zelf genomen. Illustratief daarvoor zijn de toespraken op de tweede lustrumviering van de school in 1966. Het was nota bene de vertegenwoordiger van de bisschoppen en voormalig docent, pater H. Andriessen, die in zijn toespraak aangaf dat de universele waarden van de Roomse kerk niet lager vanzelfsprekend waren. Daarvoor in de plaats bepleitte hij een 'omgangsbeeld' dat vanuit de jeugdleader zelf en zijn omgang met anderen voortkwam. Een andere spreker, de Tilburgse hoogleraar sociologie Jacques Stalpers, legde onbekommerd de nadruk op de noodzaak van een sociaal en politiek engagement.

Dat laatste was niet aan dovemansoren gericht. In 1969 besloten docenten en studenten in een gezamenlijke vergadering tot een verregaande democratisering van de opleiding. Het onderwijsprogramma onderging een radicale wending en werd geplaatst in het kader van de emancipatie van achtergestelde groepen in de samenleving. In 1973 namen de studenten en docenten een beginselverklaring aan die, ook al vanwege zijn taalgebruik, te mooi is om hier niet te citeren: 'Het welzijnswerk dient zich te richten op emancipatie. Dat betekent dat in een agogies proces met name gewerkt moet worden aan de bevrijding van mensen uit hun innerlijke onvrijheid, uit dwangmechanismen en diskriminerende elementen, die werkzaam zijn in het (kapitalistische) economisch en maatschappelijk bestel en ideologische indoktrinaties' (geciteerd in het besproken boek op p. 191). Projectonderwijs deed zijn intrede en nieuwe docenten werden gescreend op hun marxistische overtuiging.

De afstand tussen de theorie en praktijk bleek echter groot; alle zware marxistische theoretische bagage ging aan jongeren in de achterstandswijken voorbij. In de tweede helft van de jaren zeventig verschoof het accent daarom van

de politieke actie naar een naar binnen gerichte persoonlijke groei. Bewustwording, uitgaan van eigen ervaring en emoties en 'jezelf ontwikkelen' kwamen nu op de voorgrond. Alles draaide om groepsprocessen en introspectie. Het 'ludische' element werd zo weer versterkt. In het kielzog hiervan startte in 1978 een nieuwe afstudeerrichting Creatieve Therapie. En ook het feminisme kreeg zijn eigen stek in de Kopse Hof met een Vrouwenleerroute, exclusief voor vrouwen, die onder meer met toneelstukken het emancipatorische bewustzijn bij meisjes en jonge vrouwen trachtte te versterken.

In de loop van de jaren tachtig maakte het radicalisme plaats voor de 'non-sense' mentaliteit van die jaren. Een nieuwe generatie Kopse Hof studenten moest weinig hebben van de ideologieën en grote verhalen van hun voorgangers en richtte zich op projecten die direct aansloten bij wat jongeren wilden en – liefst – ook onmiddellijk rendement lieten zien. De vraag vanuit de markt werd maatgevend voor de invulling van het onderwijsprogramma. De afdelingen Creatief Werk en Jeugdwerk kwamen losser ten opzichte van elkaar te staan en een nieuwe specialisatie startte op het gebied van Vrije tijd en Toerisme.

Langzamerhand verdween daarmee het Kopse Hof-gevoel, wat nog verder in de hand werd gewerkt doordat de instelling in 1986 een fusie aanging met een aantal andere HBO-opleidingen tot de Katholieke Hogeschool Nijmegen, die in 1993 samen met de Gelderse Leergangen opging in de Hogeschool Arnhem en Nijmegen (HAN). De villa aan de Ubbergseveldweg was al in 1980 verruild voor een leegstaand klooster, de Nebo, en nog weer later voor nieuwbouw op de HAN campus.

Het verhaal van de Kopse Hof is een kleine cultuurgeschiedenis van Nederland tussen midden jaren vijftig en het begin van de 21^e eeuw. Alle maatschappelijke en culturele ontwikkelingen van die periode passeren de revue en worden als het ware uitvergroot in de microkosmos die de instelling was. Aan de hand van de interviews worden de ontwikkelingen op een illustratieve en pakkende manier in beeld gebracht en het is fascinerend om te lezen. Willemsen heeft een goede hand gehad in de selectie van zijn respondenten en van de gepresenteerde fragmenten. Hij weet wat interessant is en weet het op een samenhangende manier te presenteren.

Maar de gekozen werkwijze heeft ook nadelen: het verhaal wordt alleen van binnenuit en geïsoleerd verteld. Daardoor mis je context en interpretatie. Om maar één voorbeeld te noemen: hoe komt het toch dat juist instellingen als de Kopse Hof in de jaren zestig en zeventig een centrum van radicaliteit konden worden? Had dat met de aard van de opleiding te maken? Was het een kwestie van coöptatie, van soort zoekt soort?

Een andere vraag: is de snelle neergang van de Kopse Hof als 'ludisch' centrum alleen maar het gevolg geweest van de veranderende tijdgeest en het Haagse concentratiebeleid voor de HBO's, of heeft het radicale en ludieke imago daar ook een rol bij gespeeld? Het gepresenteerde materiaal biedt wel aanknopingspunten om antwoorden op die vragen te formuleren, maar de auteur geeft ze niet. Dat is wat je uiteindelijk ook mist in dit boek: een afgewogen oordeel

over de betekenis van De Kopsse Hof als intellectueel centrum voor jeugdleiders, opbouwwerkers en creatief therapeuten.

Dat kun je Willemsen echter niet verwijten. Als freelance auteur waren zijn mogelijkheden beperkt. Zijn keuze om bronnenmateriaal te verzamelen en als zodanig te presenteren zorgt er voor dat het verhaal van de Kopsse Hof in elk geval niet verloren gaat, zoals met grote delen van het archief al gebeurd is, maar doorverteld en geanalyseerd kan worden.